

Epiktetos skriver på ett ställe: ”Du själv strävar varken efter att bli fält-herre eller senator eller konsul, utan att bli fri.”

En modern liberal uppfattning om vad frihet är kunde kanske grovt sett sammanfattas som principen om individens rätt – dels i tanken men viktigare i praktiken – att förfoga över sin kropp och sina tankar som hon finner lämpligast. En sådan negativ frihet är väl också vad de flesta förknippar med ordet i vardagslag – att inte tvingas avslöja vem man röstar på, att få säga vad man tycker och tänker, att slippa tortyr och att få leva tillsammans med vem man vill. Varianter finns naturligtvis kring hur detta ser ut i praktiken parallellt med en stor och ständigt pågående debatt om vad som bör inkluderas i ett samhälles ”bill of rights”. Mera problematisk är frågan hur individens frihet förhåller sig till andras rättigheter. Finns det rättigheter – kollektiva eller individuella – som kan trumfa över rätten att uttrycka sig fritt? Är en negativ rättighet starkare än en positiv? Har man rätt att uttrycka sig fritt i alla situationer, eller även om man far med osanning eller förolämpar eller kränker någon annan? Individens frihet står alltså i ett komplicerat förhållande till andras rätt att inte utsättas för en viss typ av behandling. Detta hör förstås ihop med vad som är politiskt korrekt eller *comme il faut* i ett samhälle. I Österrike är det ett brott att påstå att förintelsen aldrig ägt rum – i andra länder tvivlar tongivande grupper på att den någonsin gjort det.

Detta förhållande erbjuder en inkörsport till en kritik som ofta riktas mot den liberala frihetsuppfattningen. Tanken är att även i länder där individen är rättsligt fri är hon aldrig fri i praktiken eftersom hennes valmöjligheter, prioriteringar och åsikter i stor utsträckning styrs eller till och med dikteras av den sociala situation hon befinner sig i. Om det råder en allmän uppfattning att det är vackert att vara smal, kommer rättsligt fria individer med alla medel försöka sträva efter att bli smala. Om idealet i stället vore att vara fet, skulle vi se en kraftig ökning av snabbmatskedjor i landet. Vi är alltså alla slavar under idealen och de sociala normerna, och har i själva verket ingen frihet att välja huruvida vi tycker det är vackert

att vara fet eller smal. Det behövs alltså varken diktatur eller hemlig polis: gammalt hederligt grupptryck gör det mesta av jobbet.

Denna kritik är skarp och i högsta grad berättigad. Allt vad vi gör, gör vi naturligtvis i ett socialt sammanhang vilket vi kanske kan påverka men aldrig bortse ifrån. Detta ställer andra krav på individens frihetsutövning än de jag berört ovan. Frågan är plötsligt inte så mycket huruvida yttrandefriheten är viktigare än individens rätt att inte bli hotad, exempelvis. I stället handlar det om hur negativ frihet i sig skulle vara en garanti för att individen verkligen är fri: vi behöver inte ta till fysiska eller psykiska ingrepp och kränkningar av den negativa friheten för att i någon mån ändå kunna manipulera individen: man talar inte sällan om idéhegemoni.¹ Man menar att ett samhälle kan vara såpass präglad av en idé eller ideologi att andra idéer helt enkelt aldrig formuleras eller får fotfäste. Men det betyder inte att individens frihet är ouppnåelig.

Den antika stoiska filosofin förknippas väl knappast främst med begrepp som frihet. De flesta tänker sig snarare kanske en filosofi som går ut på att utvärda allt det onda vi tvingas till här i livet. Men däri ligger också ett resonemang som ytterst handlar om frihet.

Jag började denna essä med ett citat av Epiktetos. Det är kanske enda stället i den korta skrift av honom jag äger där ordet ”fri” alls nämns. Märkligt nog verkar det dock som om det är detta boken ytterst handlar om. Om man tittar närmre på stycket står där nämligen följande:

Se till att om någon i din åsyn överhoppas med ärebetygelser eller upphöjes till makt eller på annat sätt hugnas med lyckans håvor, du inte låter din inbillning härom fara av med dig. Om det sanna goda består i sådant som beror av oss själva, så är ju detta inte rätta platsen vare sig för avund eller tävlan. Du själv strävar varken efter att bli fältherre eller senator eller konsul, utan att bli fri; – och till denna frihet ges blott en väg: förakt för allt som inte beror av oss själva.²

Här kan man börja ana att texten i sin helhet kanske vore intressant även för den som är intresserad av problemet med individens frihet i ett mer eller mindre tvingande socialt sammanhang.

Epiktetos huvudsakliga poäng med sin lära synes vara att tillvaron i princip kan delas upp i två delar: en del som du själv kan påverka, en annan del som du inte kan påverka:

En del av vår tillvaro står i vår makt, en annan del icke.

I vår makt stå våra åsikter och drifter, vår åtrå och vedervilja – med ett ord allt som beror på vår egen verksamhet; – utom vår makt står kroppen, förmögenhe-

¹Tanken formulerades ursprungligen av den italienske sociologen Gramsci, om jag inte minns fel.

²Epiktetos, *Handbok i livets konst*, Fabel 1989, s.23.

ten, anseendet, samhällsställningen, och med ett ord, allt som inte beror på vår egen verksamhet.³

Skulle det då alltså stå utanför vår makt att kunna bli konsul, senator eller fältherre? Nej, naturligtvis inte. Om en person bara lägger ner tillräckligt med energi och tid är det till och med kanske troligt att han kommer att lyckas bli något av allt det där. Då är det förstås så att människan inte både kan sträva efter frihet och efter att bli konsul. Eller? Kunde det inte lika gärna vara så, att strävan efter att bli konsul, fältherre eller senator i själva verket döljer en strävan efter att bli fri? Genom att bli rik, frigör sig individen från den ofrihet som fattigdomen tvingar henne till. Genom att stiga på den sociala stegen frigör hon sig från ett annan slags ofrihet. Men hon har därigenom inte frigört sig från sina kval, utan endast givit vika för dem, givit sig hän åt ofriheten och lever som en fånge i all sin lyx och bland alla sina titlar. Skulle förmögenheten eller titlarna plötsligt ryckas bort genom ekonomiska eller politiska fluktuationer, då står hon åter där, precis lika ofri som hon var tidigare. Varaktig lycka kan endast uppnås genom att fokusera på de problem som ligger inom vår egentliga makt. Men det första steget måste alltid vara att inse att endast mycket få saker beror av oss själva. Flertalet av det vi i vardagslag uppfattar som våra egna uppfattningar och lidelser hyser vi endast för att det anses att man bör göra det: ”Om du tycker om en lerkruka, så säg: ’Det jag tycker om är en lerkruka’; – går den då sönder, så förlorar du inte besinningen”⁴ Uppfattningen kring krukans värde och skönhet skiljer sig från person till person, men också från tid till tid och samhälle till samhälle – trots att det är samma kruka.

Detta ger oss en föraning om vad som kunde vara ett svar på den kritik som riktas mot den liberala uppfattningen av individens frihet och som jag kort försökte återge ovan. Epiktetos skulle säkerligen hålla med dessa kritiker, men av andra skäl: individens lagstadgade frihet är en lika stor floskel som liktorsstavarna hos konsuln. Men det betyder inte att den moderna människan behöver hålla med. Snarare kan man här leka med tanken, att individens frihet måste uppnås på flera sätt, att det är en kamp som förs (för så synes det mig vara – hur bräckliga är inte de lagar som garanterar den!) inte bara inom staten, bland folket och på tidningarnas ledarsidor, men kanske lika mycket eller till och med mer inom individen själv, på det sätt Epiktetos försöker beskriva för oss. Det sociala trycket finns och påverkar oss att bli mer ofria än vi är av nöden tvungna – när det sociala trycket och de sociala normerna i själva verket inte är mer än de uppfattningar vi har om en lerkrukas värde eller skönhet.

³ Ibid., s. 9.

⁴ Ibid., s. 12.

Stoicismens paradnummer är dess lektion i att utstå umbäranden. Som jag tidigare visat, vill Epiktetos dela in tillvaron i en del som vi kan påverka – och det är där vi bör eftersträva frihet – och en del som vi inte kan påverka. Den del vi inte kan påverka innefattar det sociala sammanhang vi befinner oss i. Den del vi kan påverka innefattar hur vi reagerar på vår sociala omgivning. Det är i våra reaktioner vi beslutar oss för att vara fria eller ofria:

Om du till exempel går att bada, tänk då på vad som brukar hända i en badanstalt: där stänker folk ner varann, knuffar, okvädar och bestjäl varann. Du kan tryggare gå till ditt värv ifall du säger till dig själv: ”jag vill bada i det jag bevarar min naturenliga sinnesjämvikt”; – och på samma sätt vid varje annat företag.

Ty sålunda skall du, ifall något förargligt händer dig vid ditt badande, genast ha till hands den tanken: ”jag ville inte blott och bart bada, utan jag ville bada i det jag bevarade min naturenliga sinnesjämvikt; men det gör jag ju inte om jag förargar mig över vad som händer”.⁵

Det onda som vi inte kan påverka måste vi lära oss att uthärda. Men genom den lektionen lär vi oss också att se saker för vad de verkligen är – må det vara någon som skvätter vatten på oss, en lerkruka eller en konsulstitel – och vi inser att de flesta av dessa saker i sig inte ens bekommer oss. ”Var således redo att åt varje föreställning som kommer i din väg, genast säga: ’du är en föreställning och alls inte vad du synes vara’. Undersök sedan saken [...], och står den inte i din makt, tänk då utan tvekan: ’Den angår inte mig’”⁶

Frihet enligt Epiktetos är inte något vi i främsta rummet har eller bör ha genom lagar och demokratiska förfaringsätt, eller alls inom ett socialt sammanhang. Detta kanske är eftersträvansvärt av rent praktiska skäl, men individens verkliga frigörelse måste äga rum i själen. Diktaturer kommer och går, traditioner och religioner försöker hela tiden slita oss i olika riktning, de sociala konventionerna stipulerar vad vi bör och inte bör göra. Men individen är endast ytterst fri eller ofri inombords:

Det är ett tecken på bristande insikt att anklaga andra för sina lidanden; den som börjar komma till insikt anklagar ingen annan än sig själv; och den insiktsfulle anklagar varken sig själv eller andra.⁷

Den stoiska filosofin erbjuder inget svar på hur den negativa friheten kan räddas undan sociala idéhegemonier. Det är inte heller dess uppgift, och sannerligen inte min. Men den kanske kan ge en liten insikt om att frihet är något som ytterst beror på oss själva, och att det inte är en nivå

⁵ Ibid., s. 12.

⁶ Ibid., s. 10.

⁷ Ibid., s. 13.

som vi kan uppnå och sedan luta oss tillbaka. Däri skiljer den sig från konsultiteln. Frihet är någonting som man hela tiden måste kämpa för – både mot dess yttre fiender och mot ens egna, inre. De problem den moderna liberala idén om frihet dras med i form av dålig förmåga att motstå sociala tryck beror naturligtvis ytterst på individen: dels som upprätthållare av tvingande sociala normer och dels genom att vi då och då ger vika för gruppträck och kanske saknar förmåga att tänka utanför vissa banor. Men botemedlet torde också ligga hos individen, genom tilltro till varandra och genom att låta var och en göra sig en egen uppfattning. Om var och en försöker se krukan för vad den är, har vi också blivit lite friare.